

Matthew Pulis¹
University of Malta, Faculty of Theology,
Department of Pastoral Theology, Canon Law & Liturgy
Msida (Malta)

Ljiljana D. Ćumura²
University of Belgrade, Faculty of Political Science
Center for Empirical Research on Religion (CEIR)
Belgrade (Serbia)

Luke J. Buhagiar³
University of Malta, Faculty of Economics, Management & Accountancy (FEMA),
Department of Public Policy
Msida (Malta)

316.644:2(497.11)"2023/2024"

316.644:2(458.2)"2023/2024"

316.74:2(497.11+458.2)

Original scientific paper

Submitted 08/02/2024

Revised 12/03/2024

Accepted 09/04/2024

PRAYER, CIVIC ENGAGEMENT AND CULTURE: A COMPARATIVE STUDY OF SERBIA AND MALTA

Abstract: Contemporary open societies are characterised by pluralism, indicating differences in values and practices. Religiosity and civic engagement are intertwined in various ways, with processes changing across the Balkans and Southern Europe. Accordingly, in this study, we present the results of a survey that explores different relationships between (a) socio-demographic variables, (b) types of prayer engaged in by people, and (c) civic engagement in Serbia (the Balkans) and Malta (Southern Europe). Questionnaires with the same content were distributed in Malta (in English) and in Serbia (in Serbian). Our analysis reveals both similarities and differences relating to the following two main patterns: (1) all types of prayer correlated significantly with civic engagement behaviour in both countries; and (2) the frequency of prayer types, and the correlations between specific prayer types and civic engagement behaviour, ranked differently in both countries. Our discussion focuses on the implications of these patterns for open societies and intercultural dialogue.

Keywords: prayer, religiosity, civic engagement, religious identification

INTRODUCTION

As Kuburić (2015, p. 77) noted, “in empirical research on religiosity, due to a more objective and comprehensive view of the importance of religion and its status in society, an increasing number of indicators are used to measure the degree of religiosity for a certain period”. Indicators of religiosity are grouped into several areas that can be connected both

¹ matthew.pulis.02@um.edu.mt; <https://orcid.org/0000-0003-2044-252X>

² ljcumura@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-9614-7618>

³ luke.buhagiar@um.edu.mt; <https://orcid.org/0000-0002-0430-0444>

with the structure of religion and the functions that religion has in society. One of these dimensions is the ritual dimension, or practical demonstration of what is believed, such as participation in church services and prayer.

Prayer is one of the most important rituals in world religions and a significant indicator of religiosity. In Christian life, prayer is “the alpha and omega of every activity; whether one improves professionally, educates the youngest, or helps the poor” (Beuk, 2021, p. 82). Prayer has been linked to community engagement in various studies, with both private and public aspects of religiosity influencing civic involvement. According to Barrett & Pachi (2019), civic engagement involves an individual’s engagement “with the concerns, interests, and common good of a community” (Ibid., 2019, p. 3). This is usually taken as being substantially different from ‘political engagement’, which speaks of the individual’s involvement with “political institutions, processes, and decision-making” (Ibid., 2019, p. 3). Maksimović (2020) found that personalized, secular religiosity is a positive but not statistically significant predictor of political activism, and hence does not strictly serve as a form of political participation and political engagement.

Various research studies have shown a strong relationship between religiosity and individual participation in civil life (Verba et al., 1995; Wuthnow, 1998). Loveland et al. (2005, p. 1) analyse the relationship between private prayer and participation in voluntary association. They argue that “prayer fosters a cognitive connection to the needs of others”, and that “the effect of prayer is strengthened by membership in religious groups, suggesting the relevance of both organizational and devotional aspects of religion for civil society participation”. Pattillo (1998, p. 767) found that churches can provide “a cultural blueprint for civic life in the neighborhood”, and that prayer can constitute an important part of the cultural and invigorate activism. Smidt et al. (2008) discuss whether the “private” experience of religion (based on the individual’s level of participation in both the public [worship] or private [prayer] dimensions of religious life) is counterproductive to engagement in public life, and whether the “public” experience of religion contributes to something special about civic engagement. Adopting a novel approach to this topic, the authors argue that religion may play a significant role in fostering civic responsibility.

While most research, according to Jang et al. (2023) discusses the public aspect of prayer-life, they noted that those who practiced private devotional prayer, as well as participated in religious group activities other than worship services, reported higher levels of ‘transcendent accountability’ - where individuals view themselves as responsible to a higher power for their influence on people and the environment. This sense of being accountable to a higher power for one’s impact on others is one of the main tenets of Christianity (e.g., “Where is Abel your brother?” (Gen 4:9). In Jang et al. (2023) research, praying was positively associated with pro-community attitudes and, consequently, with greater community engagement. The study concluded that both private and public religious behaviours are significant in contributing to civic engagement, with the authors emphasising the importance of accountability and community-oriented attitudes that are associated with religious practice in this respect (Jang et al., 2023).

This finding contrasted with an earlier work conducted by Dunbar (2021), which reported that while private prayers did not have a direct impact on happiness or life satisfaction, religious behaviour and attendance at religious services were linked to higher levels

of well-being, life satisfaction, social connectedness, greater emotional closeness to friends and family, and increased local community engagement. Specifically, frequent attendance at religious services correlated with a greater sense of connection to congregation members (Dunbar, 2021). In contrast, Schiffbeck's (2020) research found that while the social aspects of religion had a low impact on youths' civic engagement, the cognitive belief and emotional aspects brought about by a ritualised connection to a higher being served as indirect motivators influencing the moral element of civic behaviours.

EXTENDING THE DEBATE ON PRAYER, SOCIALITY AND ENGAGEMENT

This social perspective sees prayer as a way to map the affective relations that people hold in what they are oriented towards and care about. Here, prayer is seen as going beyond the individual and pointing to a broader landscape (Bandak, 2017). In discussing how religion – in this case, Christianity – is learned (Berliner, David & Sarró, Ramon, 2007; Luhmann, 2012), it is crucial to highlight the distinct ways in which Catholic and Orthodox forms relate to the subject. In Catholic and Orthodox traditions, prayer: (a) is seen as primarily a form of participation in Christ's priestly office and more specifically as a participation in the passion, and resurrection of Christ (Catholic Church, 2000, para. 1354; Hopko, 2016a); (b) is done in communion with the whole Church – both the pilgrim Church and the communion of saints (Catholic Church, 2000, para. 2692; Freeman, 2011); and (c) focuses on the heart's state (Catholic Church, 2000, paras 2517–9; Zaharu, 2012, pp. 110–116) and how it moves towards perfecting the moral good (Archbishop Bartholomew, 2020; Catholic Church, 2000, para. 1775; Hopko, 2016b). Crafting affective forms of divine participation is crucial in these two traditions, since by theological definition, even private prayer emphasises the community aspect. Despite differences in emphasis, both Catholic and Orthodox Christianity guide believers towards an affective relationship with God, and prayer becomes the means for ethical character formation and self-discipline in relation to the community (Bandak, 2017, pp. 2–3). Hence, Embree (2017) suggested that intercessory prayer could be used to increase generational interactions within church communities. Similarly, Ngwenya (2016) noted that non-attendance at prayer meetings due to various commitments was an issue impacting community engagement. In the Christian faith, irrespective of the tradition, each time one approaches the Lord in prayer, the neighbour is brought at Jesus' feet (Mark 2:1-12).

In line with this social dimension of prayer, Froese and Jones's (2021) literature review proposes four conceptually distinct dimensions of the private prayer experience, which vary across cultures. All four, at varying degrees, are impacted by the social mechanisms and the individual and social outcomes of prayer. Firstly, while the frequency of prayer is a widely used measure (Wuthnow, 2015), it does not reveal the content or style but only indicates the routine in one's life. Both cultural and demographic factors influence prayer frequency, for instance: (a) industrial societies pray less than agrarian ones, even as prayer persists in post-modern cultures (Norris & Inglehart, 2011); and (b) both gender and age strongly correlate with prayer frequency (Mason, 2015). Moreover, Newberg and Waldman

(2009) noted that prayer frequency impacts both physiological and psychological health. Secondly, the style of prayer plays a vital role in demonstrating and confirming beliefs within a community (Draper, 2014). Stricter prayer styles align with Iannaccone's (1994) Strict Church Theory – which posits that the strength of strict churches is the result of their strict demands and the commitment they inspire in their members, since stricter prayer types predict a deeper belief and commitment (Stark & Finke, 2000). Furthermore, prayer styles symbolise collective identity, fostering inclusivity and bridging differences among diverse groups. Prayer styles are also closely linked to both religious and political identity, indicating social and cultural boundaries (Poloma & Gallup, 1992; Sherkat & Cunningham, 1998; Braunstein et al., 2014).

Thirdly, the purpose of prayer connects the act of prayer to its affective and traditional dimensions, influencing prayer outcomes (Giordan, 2017). Expectations define the success or failure of prayer, making its purpose central to individual beliefs about social and scientific causation (Luhmann, 2012). Prayer typologies, such as petitionary and non-petitionary prayers, capture the diversity of purposes, providing insights into practitioners' expectations (Bade & Cook, 2008). The distinction between “outer effects” and “inner effects” categorises the transformative power believers attribute to prayer, influencing their political and social perspectives (Froese & Bader, 2010). Finally, prayer is an interactive communication involving individuals and a perceived supernatural being, often anthropomorphized, shaping the effects of prayer (Sharp, 2012). Believers' perceptions of the character of the divine Other, cultivated over time through prayer, influence their emotions during prayer sessions (Luhmann et al., 2010). The personality attributed to the ‘Other’, such as being loving or remote, directly impacts the emotional experience in prayer (Bradshaw & Kent, 2018; Liu & Froese, 2020). Overall, the attachment to God influences emotional safety and assurance during prayer, creating a secure moment for believers (Granqvist & Kirkpatrick, 2008). In summary, Froese and Jones's (2021) thematic work shows that prayer has been found in numerous studies to play a role in fostering a sense of community, whether through increasing social bonds, providing motivation for engagement, or through traditional and cultural reinforcement of community ties.

In today's open societies, diversity is a key feature, highlighting variations in values and customs. The connection between religiosity and civic involvement takes on different forms, especially in the changing landscapes of the Balkans and Southern Europe. This research unveils survey findings delving into religious identity, practices, demographics, and civic engagement in Serbia (the Balkans) and Malta (Southern Europe).

Religion in Serbia

Serbia is a country located at the crossroads of Southeast and Central Europe, in the Pannonian Plain and the Balkan Peninsula. In Serbia, there is no state religion, but the Serbian Orthodox Church received preferential treatment. The current Law on Churches and Religious Communities (*Zakon o crkvama i verskim zajednicama*, 2006) recognizes seven “traditional” religious communities: the Serbian Orthodox Church, Roman Catholic Church, Slovak Evangelical Church, Reformed Christian Church, Evangelical Christian Church, Romanian Orthodox Church Dakia Felix, Muslim Religious community, and

Jewish Religious community. Also, the Register of Churches and religious communities (Ministarstvo pravde, 2018) included 17 other religious organisations.

According to Blagojević and Jovanović Ajzenhamer (2021), “pre-socialist religious traditionalism in Serbia was characterized by an unproblematic pro-religious (pro-Orthodox) consensus within which religion was viewed as an affirmative spiritual and social phenomenon. Until the Second World War, the situation basically remained the same. In Serbia, after the end of the Second World War, the beginning of the socialist regime drastically changed the attitude towards religions and churches, in a politically oriented and atheistic culture until the late eighties and the end of socialist Yugoslavia” (Blagojević & Jovanović Ajzenhamer, 2021). Rising religiosity stabilised after the fall of socialism.

In Serbia (Gavrilovic, 2021) 95% of the population declared themselves followers of one of the seven “traditional” religious communities. Approximately 85% of citizens are Orthodox Christians, 5% Roman Catholics, 3.1% Muslims (the Muslim community mainly includes Slavic Muslims in Sandžak; ethnic Albanians in the south; and Roma throughout the country, of whom the majority are Christian), 1.5% Protestants, 1.1% atheists, 3.1% who do not declare themselves confessionally, and about 2% other confessions (the Jewish community consists of an estimated 1,300-1,400 persons).

The latest Pew Research Center survey (2018) and the World Value Survey (2022) show that Serbia is the 10th most religious out of 34 European countries. Based on an overall index, 32% of adults in Serbia are “highly religious,” 34% say religion is very important in their lives, 19% say they attend worship services at least monthly, 58% say they believe in God with absolute certainty and 27% pray daily. The European Social Survey data from 2018 (2018) showed a similar situation: one in five inhabitants of Serbia prays every day (21.3%), and 35.6% pray once a week, more than once a week or even every day; 18.7% of the most religious respondents were women, while 12.9% were men. Kuburić (2015) found that 41% of respondents attend religious services several times a year, of which 10% attend more than twice a month. Almost two-thirds of students (65.4%) say they pray to God. Around one fourth of the students from the research declared that they pray regularly (24.3%), and 41.1% pray occasionally (Radisavljević, 2013, p. 79).

Finally, students in primary and secondary schools are required to attend classes either in one of the seven “traditional” religious communities or in civic education (Ćumura & Barbanti, 2023, p. 40). As seen above, Serbia is a majority-Orthodox country, and thus capable of being meaningfully compared with other countries that have a predominant Christian denomination, such as Malta (majority-Catholic country), to which we now turn.

Religion in Malta

Serbia’s profile contrasts to the Mediterranean archipelago of Malta – the European Union’s smallest country. Malta’s total population is around 520,000 (National Statistics Office, 2023) and Roman Catholicism has a privileged status in the Constitution of Malta (Constitution of the Republic of Malta, 1964, Chapter 1). According to Aquilina (2018), “the Roman Catholic Apostolic Religion is the national religion of Malta. Malta is a confessional state which respects freedom of conscious and worship and all other religions and cults are protected by law”. Article 2 of the first chapter of the Constitution dictates that the “Roman

Catholic Apostolic Church have the duty and the right to teach which principles are right and which are wrong”. Article 3 follows that the “Religious teaching of the Roman Catholic Apostolic Faith shall be provided in all State schools as part of compulsory education”. The overwhelming majority are baptised (*National Statistics Office*, 2023), out of which about 84% subscribe to the Catholic faith (Discern, 2018).

The 2018 Church census revealed that 37% of the Maltese residents attend Sunday mass (Discern, 2018), while 70% participate in religious services at least once a month. The strongest cohort of mass attendees (58%) are aged at least 50 years, and the majority are females (53%) (Discern, 2018). Malta remains the most densely populated country in the EU with almost 1,700 residents per square meter, with the Northern Harbour region being the most densely populated (6547/km²), and the least densely populated being the region of the small island of Gozo with 572/km² (National Statistics Office, 2023, pp. 14–16). In recent decades, Malta started hosting a greater number of immigrants, such that more than one in five residents in Malta are non-Maltese. In just a decade, this figure increased from 20,289 to 115,449 (National Statistics Office, 2023, p. 115). Recent social patterns have seen greater urbanisation and the diversification of the country’s ethno-cultural and religious profile (Buhagiar et al., 2022). Despite the recent socio-cultural shifts affecting Maltese society, Malta’s enduring Catholic tradition remains integral to constructions of the nation’s identity, with 83% identifying themselves as Roman Catholic (National Statistics Office, 2023, p. 159).

This research study

This study sought to understand the different types of prayer that people in Serbia and Malta engage in, and the implications of the types of prayer for civic engagement in the respective countries. Accordingly, the study is based on a sample of mostly-Orthodox Christians from Serbia and another sample of mostly-Catholic Christians from Malta, both groups being necessarily inspired by the dominant Christian denomination in their country regardless of affiliation. Accordingly, the main research question guiding this work is: What is the relationship between types of prayer and civic engagement, in Serbia and Malta?

METHODOLOGY

The research study, which employed convenience sampling, took place from December 2023 to January 2024 and included a total of 373 participants, with 174 from Malta and 199 from Serbia. Hence, it must be noted that samples are not representative and interpretation requires caution. In an effort to reduce order effects, the majority of the questions were programmed for randomisation, ensuring a varied order of response options for different respondents. The survey was carried out using LimeSurvey, an open-source survey software, hosted privately on our SSL-secured space.

Our Serbian sample was composed of 82 males, 114 females, and 2 non-binary persons. The majority of the respondents chose Christianity (164, or 82.4%), followed by 10.6% identifying as unbelievers, 1% as Muslims, and 12% as ‘other’. For statistical purposes, the analysis below focuses exclusively on the Christian proportion of the sample. The sample

identified as 95.1% Orthodox, 2.4% Catholic, 1.2% Eastern Catholic, 0.6% Evangelicals, and 0.6% as other.

Of the 174 Maltese participants, there were 81 males, 92 females, 2 non-binary and 1 other. The majority (143, or 82.2%) identified as Christians, 15.5% as unbelievers, 0.57% as Muslims, and 1.7% as other. As per above, only the Christian proportion of the sample was included in analysis. The Maltese sample identified as 97.2% Catholic, 1.4% Eastern rite Catholic, and 1.4% as Evangelicals. Thus, the Christian samples were the following: the Serbian sample size was of 164 Christian participants (61 males; 100 females – mostly Orthodox Christian) and the Maltese amounted to 143 (61 males; 82 females – mostly Catholic Christians).

Among the measures included, we asked participants the following question per prayer type, using a 7-point Likert index (where 1 = 'Never', 2 = 'Once a year', 3 = 'Once a month', 4 = 'Once a week', 5 = 'Multiple days per week', 6 = 'Once a day', 7 = 'More than once a day'): "How do you live your Christian faith?". The prayer types in question concerned various modes, such as participation in prayer groups and mass, individual prayer rituals, and overall prayer life (see [Table 1](#)); and ranged from traditional prayers (e.g., Our Father), to contemporary practices such as using prayer apps or tuning into Christian podcasts. The statements were a slightly modified version of Pulis (2023) ($\alpha = 0.88$; this research: 0.93), such modifications serving to make the items applicable to both contexts under study, and also drew inspiration from the 21-item self-report Multidimensional Prayer Inventory (Zarzycka et al., 2022).

To measure civic engagement behaviour, we used the Civic Engagement Scale (Doolittle & Faul, 2013). This 14-item measure was adapted to a 6-point Likert scale, and was used to measure the following two sub-dimensions: (i) Community engagement attitudes (1 = 'Strongly Disagree' to 6 = 'Strongly Agree'): the views people hold on community involvement (higher score = more positive attitudes toward community involvement – sample item: "I believe I should make a difference in my community"); and (ii) Community engagement behaviour (1 = 'Never' to 6 = 'Always'): the actions people take to improve their community – sample item: "I help members of my community" (higher score = more actual engagement at the community level). The Cronbach's level of the two subscales has been reported as 0.91 (Doolittle & Faul, 2013) (in our sample: 0.90) and 0.85 (Doolittle & Faul, 2013) (in our sample: 0.89), respectively, with our samples exhibiting similar values.

The analysis involved both descriptive and inferential statistics. A series of bivariate correlations shed light on the research questions of the study.

Results and Discussion

Amongst the Serbian sample, the average age was 39.040 ($SD = 13.574$), and the majority (59.8%) had non-tertiary education, as opposed to 39.6% who had tertiary education. More than a third of the sample was not employed full-time (37.2%), as opposed to 62.2% who were.

In the Maltese sample, the average age was slightly higher at 43.264 ($SD = 13.394$), with the overwhelming majority having tertiary education (76.9%). Similarly, 74.1% were employed full-time as opposed to 25.9% who were not. The countries differed significantly in

their civic engagement behaviour. The Maltese had a higher level of engagement ($M = 3.899$, $SD = 1.096$) than Serbians ($M = 3.384$, $SD = 1.353$), $t(303.395) = -3.537$, $p < 0.0001$.

Interestingly, in terms of gender within both countries, there were no statistically significant differences between Males (Serbians: $M = 3.383$, $SD = 1.464$; Maltese: $M = 3.3965$, $SD = 1.021$) and Females (Serbians: $M = 3.388$, $SD = 1.300$; Maltese: $M = 3.815$, $SD = 1.505$) on Civic Engagement Behaviour (Serbians: $t(159) = -0.26$, $p = 0.979$; Maltese $t(141) = 0.806$, $p = 0.422$). Similarly, participants with a Tertiary (Serbians: $M = 3.508$, $SD = 1.360$; Maltese: $M = 3.829$, $SD = 1.093$) and Non-Tertiary education (Serbians: $M = 3.316$, $SD = 1.350$; Maltese: $M = 4.046$, $SD = 1.105$) did not differ in their extent of Civic Engagement Behaviour (Serbians: $t(161) = -0.884$, $p = 0.378$; Maltese $t(141) = 0.996$, $p = 0.321$). In terms of employment, employed full-time Serbians reported a higher average in CEBS ($M = 3.56$, $SD = 1.30$) than those not employed full-time ($M = 3.118$, $SD = 1.404$), $t(161) = -2.027$, $p = 0.044$. In Malta, employment was not statistically significant in predicting CEBS either, as the difference between the full-time employed ($M = 3.946$, $SD = 1.118$) and those not employed full-time ($M = 3.855$, $SD = 1.092$) was non-significant, $t(141) = 0.432$, $p = 0.667$.

The participants were grouped in three age groups: 18–30 (youth), 31–50, and 51+. A one-way Analysis of Variance showed that there was no significant effect of age on the Civic Engagement Behaviour scale, in either country (Serbia: $F(2,158) = 0.783$, $p = 0.459$; Malta: $F(2,138) = 1.082$, $p = 0.342$).

[Table 1](#) highlights the varied landscape of prayer practices in both countries. It offers a comparative view of the popularity of the different types of prayers in these two cultural contexts, ranked by the importance in Serbia, and meant to illustrate the different rank orders across both countries. One notable observation is the consistency in the top-ranking prayer activity, “Pray outside of religious services”, which ranked first in both countries. Similar to research by the Pew Research Center (Gecewicz, 2021), this suggests a universal inclination towards personal and spontaneous forms of prayer outside formal religious gatherings.

Traditional prayers such as “Our Father & the Hail Mary” and “Having a conversation with God” exhibit noteworthy differences in rank between the two countries. While “Our Father & the Hail Mary” is more popular in Malta, “Have a conversation with God” enjoys a higher rank in Serbia. This difference may be the result of the “ubiquitous” Marian devotion prevalent in Malta (Pulis, 2020, p. 3). Moreover, as previously found by Pulis (2023), these two variables are the only two variables related to prayer that predict a Catholic identity amongst Maltese youths (Pulis, 2023). Also, as Kuburić (2015) noted, “for Orthodox believers, praying in front of an icon is a key indicator” (p. 94), more so than “reading the Bible and praying with the Bible” (p. 94).

A strong tradition passed down from one generation to another, and still practised to date at Maltese schools, is the prayer before and after a meal. This may have been the cause of such a disparity between the countries. Participation in mass stands out as another significant point of contrast. This implies variations in the emphasis placed on communal worship and formal religious ceremonies within these societies. Malta’s Sunday mass attendance of around 40% of the population (Discern, 2018), makes it one of the highest in Europe (Center for Applied Research in the Apostolate, 2023). The higher rank of mass participation in Malta suggests a stronger communal engagement with structured religious rituals compared to Serbia, in this specific respect.

The table also highlights different patterns in the use of digital apps for religious practices. The high prevalence in Malta of “using a mobile app to pray with (e.g., YouVersion/Evangeli)” indicates a greater embracement of digital tools for spiritual activities in the Maltese context, even though this is one of the least ranked. This may be the result of the Archdiocese of Malta’s effort to continue its evangelization mission in the digital world through a number of initiatives, the first of which is the creation of a new Digital Presence Office, which is integral to the mission of the Maltese Church (Archdiocese of Malta, 2020). Furthermore, the prevalence of certain prayer practices, such as “Fasting for certain periods during holy times,” significantly differs between the two countries. Serbia demonstrates a higher rank in this category, suggesting a greater adherence to fasting as a religious observance. In Malta, this practice is losing its importance, and the Maltese church has recently reminded Catholics what it means to fast (Vella, 2018), and which are the days when Catholics are obliged to fast (*Code of Canon Law*, 2009, para. 1252,1259). In the Orthodox tradition four principal fasts are present: the Nativity Fast, the Great Lent, the Apostles’ Fast, and the Dormition Fast. Moreover, fasts are kept on Wednesdays and Fridays, for the Eve of Theophany, the Exaltation of the Cross and the Beheading of John the Baptist.

Hence, [Table 1](#) shows that cultural, historical, and religious influences contribute to the observed variations in the popularity of specific prayer activities. We also ran inferential statistics – shown in [Table 2](#) – to show how these types of prayer correlate with the Civic Engagement Behaviour Scale.

It is worth noting that all types of prayer positively correlated significantly with the CEBS, in both countries. This effectively constitutes our main finding, as it shows strong links between the religious and the political, not only in terms of doctrine or ‘high theology’, but also in terms of the minutiae of everyday practices. The fact that *all* types of prayer significantly predicted civic engagement evinces claims about the implicit theologies inherent in communal practice.

Moreover, there is also a remarkable difference between the coefficients – where Malta’s relationships are stronger than the Serbian counterpart. Notable observations include the strong positive correlation between “Participate in the sacrament of Confession” and religious engagement in both countries. However, the stark difference in rank between Serbia and Malta, with Serbia ranking it first and Malta ranking it fourteenth, highlights different attitudes towards the sacrament. This shows that, whilst in Malta there is a relatively stronger correlation between the frequency of confession and one’s community engagement, overall confession is deemed as being comparatively less predictive of CEBS among the Maltese (when seen in view of the correlation strengths of the other prayer types and how they rank).

Similar to the means studied above, the use of digital technologies in prayer, as represented by “Using a mobile app to pray with (e.g., YouVersion/Evangeli)”, exhibits a notable difference in rank between the two countries. While Serbia’s use has been noted to be the lowest amongst the types, when it comes to this type of prayer’s relationship to engagement, in Serbia it ranked fifth, whereas in Malta it ranked at eighteenth place, indicating a potential divergence in this type of prayer’s influence on civic behaviour across both countries.

“Participate in mass” emerges as a significant rank difference in [Table 2](#). Malta places a high emphasis on mass participation, and in fact here it is ranked as the strongest contributor to civic behaviour, while in Serbia it ranks as the tenth, underscoring divergent attitudes towards the centrality of communal worship.

In conclusion, the correlation and rank analysis provide a nuanced understanding of the cultural and religious dynamics shaping the preferences and significance attached to different types of prayers in Serbia and Malta. These findings contribute to a broader comprehension of how religious practices are embedded within distinct sociocultural contexts. Moreover, despite such difference, the statistical patterns are clear in that an incontrovertible link between prayerful and civic engagement is present, regardless of the type of prayer one prefers.

CONCLUSIONS

Acknowledging that this study makes use of convenience sampling, and thus is not a representative survey, it nonetheless is significant in that all prayer types significantly predicted civic engagement behaviour, across both Serbia and Malta. This implies that Christian denomination per se seems not to matter when it comes to whether prayer promotes civic engagement. Where denomination/country differences come into play, concerns the *strength* and *rank* of the correlations between prayer types and civic engagement. This shifts the discussion to one of degree, but in categorical terms provides strong evidence for the relationship between religious expression and community engagement, in agreement with the literature reviewed above (Bandak, 2017; Froese & Jones, 2021; Loveland et al., 2005; Smidt, 2008).

Our findings are similar to those of the Pew Research Center (2019) in that there is a weak to medium correlation between prayer and civic engagement. It also echoes another study conducted by Loveland et al. (2005) which examined the relationship between private prayer and civic involvement. Like their results, our findings show that both private and public-communitarian prayer are positively associated with one's civic engagement. Interestingly, in our results, participating in the sacraments of Reconciliation and the Eucharist, for Serbia and Malta respectively, had the strongest relationship with one's engagement.

Both sacraments, in both theologies, are other-oriented. The Mystery of Penance, as is known in Orthodox circles, contributes to civic engagement in a four-fold manner. Firstly, viewed from within Christianity, by fostering a personal transformation, it involves acknowledging one's faults and leads to a personal growth. Secondly – especially, but not exclusively, in the Orthodox tradition – sin is not just viewed as a personal failing but as something that affects the entire community (Harakas, 1985), such that through confession, the individual acknowledges how their actions impacted others. This helps to foster a sense of accountability (Benedict XVI, 2007, para. 84) and responsibility towards the community. Thirdly, the sacrament can help in promoting unity, not only with God, but with the community, translating into a greater commitment to social harmony and cooperation in civic life (Sica, 2021). Fourthly, the sacrament aids the individual to engage in civic activities aimed at helping others and improving society.

Similarly, the sacrament of the Eucharist is also other-oriented (Wood, 2011). The Last Supper itself was a politically “subversive” non-violent act of the highest degree (Streett, 2016). From a Catholic perspective, in the Eucharist there can be no dichotomy between prayer life – theologically understood as liturgy and civic engagement – theologically understood as diaconia, since serving others finds its origin in the Eucharist, while the Eucharist,

finds its assertion in service (Corbon, 2005). Ultimately, as *Sacramentum Caritatis* notes, “by its very nature (the Sacrament of the Eucharist) demands to be shared with all. (...) The Eucharist is thus the source and summit not only of the Church’s life, but also of her mission: ‘an authentically eucharistic Church is a missionary Church’”.

Moreover, one notes that while traditional Catholic piety, such as traditional prayers like the ‘Our Father’ is still being passed from one generation to another in Malta, it has a very weak correlation with the Civic Engagement. Notwithstanding, it seems that the Maltese are also migrating their pious practices into the digital realm with a high usage of digital apps, that too is having a weak relationship with Civic Engagement. Conversely, the Orthodox in Serbia still prefer pious traditions such as fasting and attending a communal prayer meeting to sustain their faith. While they are high in the Serbian ranking, they have a weak effect size on Civic Engagement. Praying grace before and/or after meal is a noteworthy finding when interpreted using Jung and Ellison’s (2022) findings, in that it is associated with an increase in life satisfaction over time. Similarly, Putman and Campbell’s work (2012, Chapter 11) shows that the frequency of saying grace has a strong connection to one’s partisan politics.

Participation in prayer groups ranks third in both countries in terms of affecting Civic Engagement. This finding is in line with a growing body of literature which notes that participation in these groups has a substantial positive effect (Norris, 2013) on participation in charitable and linking types of civic organisations (Beyerlein & Hipp, 2006). Considering that both countries are non-Protestant, this finding adds support for previous findings that correlate non-Protestant denominations with a higher civic engagement (Driskell et al., 2008). In line with Audette et al. (2020), one can hypothesise that Christians in both countries, since they are non-Protestant, are more likely to participate in politics, work in their community, protest, and to contact elected officials. This may stem from the strong body of Magisterial documents – within the Catholic Church – concerning Catholic Social Teaching (Pope Francis, 2015, 2020; John Paul II, 1991; Pope Leo XIII, 1891); and from the latest steps spearheaded by the Ecumenical Orthodox Patriarchate through the document ‘For the Life of the World’ (Archbishop Bartholomew, 2020). Both traditions emphasise the community aspect of living the faith.

Linking back with Froese and Bader’s work, this study hints the transformative power Christian believers in both countries attribute to prayer. We argue that there is correlational evidence that the socio-political engagement of Christians in these two geographically and culturally different countries is being affected by their prayer styles and frequency. Moreover, our findings note that prayer in the form of interlocuting with a divine Person who is also Other (God) is a frequent activity that Christians in both countries tend to do quite frequently, even though with varying effects on Civic Engagement – with Serbia having significantly lower correlation strengths than Malta. In conclusion, religiosity plays an important role in promoting civic engagement, as people who pray more frequently are more likely to be involved in their community. The theologies implied in the specific acts of prayer hint at political subtleties (e.g., difference in engagement) that future research would do well to explore further.

Метју Пулис¹
Универзитет на Малти, Теолошки факултет,
Одељење за пасторалну теологију, канонско право и литургију
Мсида (Малта)

Љиљана Д. Тумура²
Универзитет у Београду, Факултет политичких наука
Центар за емпиријска истраживања религије (ЦЕИР)
Београд (Србија)

Лук Џ. Бухагијар³
Универзитет на Малти, Факултет за економију, менаџмент и рачуноводство,
Одељење за јавну политику
Мсида (Малта)

МОЛИТВА, ГРАЂАНСКИ АКТИВИЗАМ И КУЛТУРА: КОМПАРАТИВНА СТУДИЈА СРБИЈЕ И МАЛТЕ

(Превод *In Extenso*)

Сажетак: Савремена отворена друштва карактерише плурализам који указује на разлике у вредностима и пракси. Религиозност и грађански активизам (друштвена укљученост) испреплетени су на различите начине, а процеси се мењају широм Балкана и јужне Европе. Сходно томе, у овом раду представљамо резултате истраживања које је имало за циљ да испита односе између (а) социодемографских варијабли, (б) врсте молитве коју људи практикују и (в) грађанског активизма у Србији (Балкан) и на Малти (јужна Европа). Упитници истог садржаја дистрибуирани су на Малти (на енглеском) и у Србији (на српском). Наша анализа открива и сличности и разлике које се односе на следећа два главна обрасца: (1) све врсте молитви су у значајној корелацији са грађанским активизмом у обе земље и (2) учесталост различитих врста молитви и корелације између специфичних врста молитви и грађанског активизма, различито су рангиране у обе земље. Дискусија у овом раду фокусира се на импликације поменутих образаца за савремена отворена друштва и интеркултурални дијалог.

Кључне речи: молитва, религиозност, грађански активизам / друштвена укљученост, верска идентификација

УВОД

Као што наводи Кубурић (Kuburić, 2015, p. 77), „у емпиријском истраживању религиозности, због објективнијег и свеобухватнијег погледа на значај религије и

¹ matthew.pulis.02@um.edu.mt; <https://orcid.org/0000-0003-2044-252X>

² ljcumura@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-9614-7618>

³ luke.buhagiar@um.edu.mt; <https://orcid.org/0000-0002-0430-0444>

њеног статуса у друштву, користи се све већи број показатеља за мерење степена религиозности у одређеном периоду“. Показатељи религиозности груписани су у неколико области које се могу повезати како са структуром религије, тако и са функцијама које религија има у друштву. Једна од димензија јесте обредна димензија, односно практична демонстрација онога у шта се верује, као што су присуствовање црквеној служби и молитва.

Молитва је један од најважнијих обреда у светским религијама и значајан показатељ религиозности. У хришћанском животу, молитва је „алфа и омега сваке активности; без обзира на то да ли се неко професионално усавршава, подучава најмлађе или помаже сиромашнима“ (Beuk, 2021, p. 82). Молитва се у разним студијама повезује са активизмом заједнице, при чему и приватни и јавни аспект религиозности утичу на грађанску укљученост. Према Барету и Пачију (Barrett & Pachi, 2019), грађански активизам подразумева укљученост појединца „у питања, интересе и заједничко добро неке заједнице“ (Ibid., 2019, p. 3). Он се обично сматра суштински другачијим од „политичког активизма“, који говори о укључености појединца у „политичке институције, процесе и одлучивање“ (Ibid., 2019, p. 3). Максимовић (Maksimović, 2020) налази да је персонализована, световна религиозност позитиван, али не и статистички значајан предиктор политичког активизма, па самим тим не служи строго као облик политичког учешћа и политичког ангажмана.

Разне студије показале су снажну повезаност између религиозности и појединачног учешћа у друштвеном животу (Verba et al., 1995; Wuthnow, 1998). Лавленд и сарадници (Loveland et al., 2005, p. 1) анализирају однос између приватне молитве и учешћа у добровољном удруживању. Они тврде да „молитва ствара когнитивну везу за потребама других“ и да је „утицај молитве појачан чланством у верским групама, што указује на значај како организационог, тако и девоционог аспекта религије за учешће грађанског друштва“. Патиљо (Pattillo, 1998, p. 767) је утврдио да цркве могу пружити „културолошки план друштвеног живота у суседству“ и да молитва може представљати значајан део културе и подстаћи активизам. Шмит и сарадници (Smidt et al., 2008) расправљају о томе да ли је „приватно“ верско искуство (засновано на нивоу учешћа појединца у јавној димензији [богослужење] или приватној димензији [молитва] верског живота) контрапродуктивно за укљученост у јавни живот, и да ли „јавно“ верско искуство доприноси нечему посебном када је у питању грађански активизам. Усвајајући нов приступ овој теми, аутори сматрају да религија може имати значајну улогу у подстицању друштвене одговорности.

Иако већина истраживања, према Јангу и сарадницима (Jang et al., 2023), говори о јавном аспекту живота са молитвом, примећује се да они који практикују приватну девоциону молитву, као и они који учествују у групним верским активностима ван црквене службе, достижу више нивое „трансценденталне одговорности“ – где појединци себе сматрају одговорнима вишој сили због свог утицаја на људе и животну средину. Тај осећај одговорности према вишој сили, када је реч о нечијем утицају на друге, једно је од главних начела хришћанства (нпр. „Где је Авељов брат?“ /Постање 4:9/). У истраживању Јанга и сарадника (Jang et al., 2023), молитва је у позитивном смислу повезана са ставовима који фаворизују заједницу и, самим тим, са већом укљученошћу у заједницу. Овом студијом се закључује да су и приватно и јавно

понашање у вези са вером значајни због свог доприноса грађанском активизму, а аутори истичу значај одговорности и ставова усмерених на заједницу повезаних са верском праксом у овом погледу (Ibid., 2023).

Овај налаз је у супротности са ранијом студијом коју је обавио Данбар (Dunbar, 2021), према коме, иако приватне молитве немају директан утицај на срећу или животну задовољство, верско понашање и присуствовање верским обредима повезани су са вишим нивоом благостања, животног задовољства, друштвене повезаности, веће емоционалне блискости са пријатељима и породицом, као и повећаном укљученошћу у локалну заједницу. Често присуствовање верским обредима посебно је повезано са већим осећањем повезаности са члановима пастве (Ibid., 2021). Насупрот томе, Шлифбеково истраживање (Schiffbeck, 2020) утврдило је да, иако друштвени аспекти религије имају мали утицај на грађански активизам код омладине, когнитивно веровање и емоционални аспекти које доноси ритуализована повезаност са вишим бићем послужили су као посредни покретачи који утичу на моралне елементе грађанског понашања.

ПРОШИРИВАЊЕ РАСПРАВЕ О МОЛИТВИ, ДРУШТВЕНОЈ УКЉУЧЕНОСТИ И АКТИВИЗМУ

Ова друштвена перспектива посматра молитву као начин мапирања афективних односа које људи одржавају у ономе на шта су усмерени и до чега им је стало. Овде се молитва види као превазилажење индивидуалног и усмеравање на шире окружење (Bandak, 2017). Дискутујући о томе како се учи религија – у овом случају хришћанство (Berliner, David & Sarró, Ramon, 2007; Luhrmann, 2012) – пресудно је истаћи различите начине на које се католицизам и православље односе према овом предмету. У католичкој и православној традицији: (а) молитва се примарно сматра обликом учешћа у Христовој свештеничкој служби, а затим учешћем у Христовом страдању и васкрсењу (Catholic Church, 2000, para. 1354; Норко, 2016а); (а) молитва се практикује заједно са читавом црквом – како са ходочасничком црквом, тако и са свим свецима (Catholic Church, 2000, para. 2692; Freeman, 2011); и (б) молитва је усредсређена на стање срца (Catholic Church, 2000, paras 2517–9; Zaharu, 2012, pp. 110–116) и на то како оно иде ка усавршавању моралног добра (Archbishop Bartholomew, 2020; Catholic Church, 2000, para. 1775; Норко, 2016б). Успостављање афективних облика божанског учешћа пресудно је у ове две традиције јер, према теолошкој дефиницији, чак и приватна молитва наглашава аспект заједнице. Упркос разликама у наглашавању, и католицизам и православље воде вернике ка афективном односу са Богом, а молитва постаје средство за формирање етичког карактера и самодисциплине у вези са заједницом (Bandak, 2017, pp. 2–3). Због тога Ембре (Embree, 2017) наводи да се посредна молитва може употребити за повећање генерацијске интеракције у оквиру црквених заједница. Слично томе, Нгвенја (Ngwenya, 2016) примећује да је изостајање са молитвених скупова због различитих обавеза проблем који утиче на укљученост у заједницу. У хришћанској вери, без обзира на традицију, сваки пут кад се човек у молитви приближи Господу, његов сусед се приближава Исусовим ногама (Јеванђеље по Марку 2:1–12).

У складу са овом друштвеном димензијом молитве, Фрезе и Џонс (Froese & Jones, 2021) у прегледу литературе предлажу четири концептуално одвојене димензије приватног доживљаја молитве, које се разликују међу културама. На све четири димензије у различитом степену утичу друштвени механизми и појединачни и друштвени исходи молитве. Прво, иако је учесталост молитве широко употребљена мера (Wuthnow, 2015), она не открива садржај или начин мољења, већ само указује на рутину у нечијем животу. На учесталост молитве утичу и културолошки и демографски фактори, на пример: (а) људи у индустријским друштвима моле се мање од оних у аграрним друштвима, чак и поред тога што молитва опстаје у постмодерним културама (Norris & Inglehart, 2011); и (б) како пол, тако и године живота су у снажној корелацији са учесталошћу молитве (Mason, 2015). Осим тога, Њуберг и Валдман (Newberg & Waldman, 2009) су приметили да учесталост молитве утиче како на физиолошко, тако и на психичко здравље. Друго, начин молитве има виталну улогу у исказивању и потврђивању уверења у оквиру заједнице (Draper, 2014). Строжи начини мољења повезани су са Јанаконеовом теоријом о строгој цркви (Iannaccone, 1994), према којој је снага строгих цркава резултат њихових строгих захтева и посвећености коју подстичу код својих верника, јер строже врсте молитве воде ка дубљем веровању и посвећености (Stark & Finke, 2000). Осим тога, начини мољења симболизују колективни идентитет, подстичу инклузивност и премошћују разлике између разних група. Начини мољења такође су чврсто повезани са верским и политичким идентитетом, што указује на друштвене и културолошке границе (Poloma & Gallup, 1992; Sherkat & Cunningham, 1998; Braunstein et al., 2014).

Треће, сврха молитве повезује чин молитве са њеним афективним и традиционалним димензијама, утичући на исходе молитве (Giordan, 2017). Очекивања дефинишу успех или неуспех молитве, стављајући њену сврху у средиште индивидуалних уверења о друштвеној и научној узрочности (Luhmann, 2012). Типологије молитве, као што су молитве у којима тражимо нешто конкретно или оне у којима се молимо уопштено, описују разноврсност сврха, пружајући увид у очекивања практичара (Bade & Cook, 2008). Разлика између „спољних“ и „унутрашњих“ ефеката категоризује трансформативну моћ коју верници приписују молитви, утичући тако на њихове политичке и друштвене перспективе (Froese & Bader, 2010). Напослетку, молитва је интерактивна комуникација која укључује појединце и перципирано натприродно биће, често антропоморфизовано, што обликује дејства молитве (Sharp, 2012). Перцепције верника о природи узвишеног Другог, с временом створене кроз молитву, утичу на њихове емоције током самог чина молитве (Luhmann et al., 2010). Личне особине које се приписују „Другом“, као што су велика љубав или удаљеност, директно утичу на емоционално искуство током молитве (Bradshaw & Kent, 2018; Liu & Froese, 2020). Свеукупно, везаност за Бога утиче на емоционалну сигурност и обезбеђеност током молитве, стварајући на тај начин безбедан тренутак за вернике (Granqvist & Kirkpatrick, 2008). Укратко, тематски рад Фрезеа и Џонса (Froese & Jones, 2021) показује да, према многобројним студијама, молитва има улогу у подстицању осећања заједништва, било тако што повећава друштвене везе, пружа мотивацију за активизам или што у традиционалном и културолошком смислу учвршћује везе у заједници.

У данашњим отвореним друштвима, различитост је главна особина која истиче варијације у вредностима и обичајима. Веза између религиозности и друштвене укључености има различите облике, нарочито у променљивим окружењима Балкана и јужне Европе. Овај рад открива налазе истраживања који се односе на верски идентитет, праксе, демографију и грађански активизам у Србији (Балкан) и на Малти (јужна Европа).

Религија у Србији

Србија је земља која се налази на раскршћу између јужне и средње Европе, у Панонској низији и на Балканском полуострву. У Србији не постоји државна религија, али Српска православна црква има преференцијални третман. Важећи Закон о црквама и верским заједницама (Zakon o crkvama i verskim zajednicama, 2006) признаје седам „традиционалних“ верских заједница, а то су: Српска православна црква, Римокатоличка црква, Словачка евангелистичка црква, Реформатска хришћанска црква, Евангелистичка хришћанска црква, Румунска православна црква Дакија Феликс, муслиманска верска заједница и јеврејска верска заједница. Осим тога, у Регистру цркава и верских заједница (Ministarstvo pravde, 2018) забележено је још 17 верских организација.

Благојевић и Јовановић Ајзенхамер (Blagojević & Jovanović Ajzenhamer, 2021) наводе да се „предсоцијалистички верски традиционализам у Србији одликовао непроблематичним, прорелигиозним (проправославним) консензусом у оквиру којег је религија посматрана као афирмативна духовна и друштвена појава. До Другог светског рата ситуација је у суштини остала иста. После Другог светског рата, у Србији је успостављање социјалистичког режима драстично променило став према религијама и црквама у политички оријентисаној и атеистичкој култури до касних осамдесетих и краја социјалистичке Југославије“ (Ibid., 2021). Повећана религиозност стабилизовала се након краха социјализма.

У Србији (Gavrilovic, 2021) се 95% становништва изјаснило да припада једној од седам „традиционалних“ верских заједница. Приближно 85% грађана су православци, 5% римокатолици, 3,1% муслимани (муслиманска заједница углавном обухвата Муслимане словенског порекла у Санџаку, етничке Албанце на југу и Роме широм земље, који су већином хришћани), 1,5% протестанти, 1,1% атеисти, 3,1% грађана је неопредељено по питању конфесије, а око 2% су верници осталих конфесија (процењује се да јеврејска заједница броји 1.300–1.400 верника).

Најновије истраживање Истраживачког центра Пју (Pew Research Center, 2018) и Светско истраживање вредности (World Value Survey, 2022) показују да је Србија на 10. месту по религиозности од 34 европске државе. На основу свеукупног индекса, 32% одраслих у Србији су „високо религиозни“, 34% каже да им је религија веома важна у животу, 19% каже да бар једном месечно одлазе на верске обреде, 58% каже да верују у Бога са апсолутном сигурношћу, а 27% одраслих становника моли се свакога дана. Подаци Европског друштвеног истраживања из 2018. године показали су сличну ситуацију: један од пет становника Србије моли се свакога дана (21,3%), а 35,6% једном недељно, више пута недељно, па чак и свакодневно; 18,7% најрелигиознијих

испитаника биле су жене, а 12,9% мушкарци. Кубурић (Kuburić, 2015) је утврдила да 41% испитаника одлази на верске обреде неколико пута годишње, од чега њих 10% то практикује више од двапут месечно. Готово две трећине студената (65,4%) кажу да се моле Богу. Отприлике четвртина студената у овом истраживању изјавила је да се редовно моле (24,3%), а 41,1% повремено (Radisavljević, 2013, p. 79).

Напослетку, ученици основних и средњих школа морају да похађају часове веронауке у оквиру једне од седам „традиционалних“ верских заједница или часове грађанског васпитања (Ćumura & Barbanti, 2023, p. 40). Из наведеног се види да је Србија већински православна земља и, самим тим, способна да се правилно пореди са осталим земљама са доминантном хришћанском деноминацијом, као што је Малта (већински католичка земља), на коју прелазимо у следећем поглављу.

Религија на Малти

Профил Србије разликује се од профила Малте – архипелага у Средоземном мору и најмање државе чланице Европске уније. Малта има око 520.000 становника (National Statistics Office, 2023), а католицизам има привилегован статус у Уставу Малте (Constitution of the Republic of Malta, 1964, Chapter 1). Према Аквилини (Aquilina, 2018), „римокатоличка апостолска религија је национална религија на Малти. Малта је конфесионална држава која поштује слободу свести и богослужења, а све остале религије и култови су законом заштићени“. Према члану 2 првог поглавља Устава, „Римокатоличка апостолска црква има дужност и право да подучава која су начела правилна, а која погрешна“. У члану 3 наводи се да ће „верско учење Римокатоличке апостолске цркве бити обезбеђено у свим државним школама у оквиру обавезног образовања“. Огромна већина Малтежана је крштена (National Statistics Office, 2023), а од њих се 84% изјашњавају као католички верници (Discern, 2018).

Црквени попис из 2018. открио је да 37% становника Малте иде на недељну мису (Discern, 2018), док њих 70% присуствује верским обредима најмање једном месечно. Највећа група оних који иду на мису (58%) старости је од најмање 50 година, а већина (53%) су жене (Discern, 2018). Малта је и даље најгушће насељена држава ЕУ, са готово 1.700 становника по метру квадратном, при чему је најгушће насељена област Северне луке (6.547/km²), а најређе је насељено мало острво Гозо површине од 572/km² (National Statistics Office, 2023, pp. 14–16). У последњим деценијама, Малта је почела да прихвата већи број миграната, па сада више од једног од пет становника Малте нису Малтежани. За свега једну деценију овај број је порастао са 20.289 на 115.449 (National Statistics Office, 2023, p. 115). Најновији друштвени обрасци сведоче о већој урбанизацији и диверсификацији етнокултурног и верског профила ове земље (Buhagiar et al., 2022). Упркос последњим друштвенокултурним променама које утичу на малтешко друштво, опстаје католичка традиција као саставни део у изградњи идентитета нације, где се 83% становника изјашњавају као римокатолици (National Statistics Office, 2023, p. 159).

У овој студији

Аутори ове студије покушали су да схвате различите врсте молитве које користе људи у Србији и на Малти, као и импликације тих врста молитви за грађански активизам у овим земљама. Сходно томе, студија је заснована на узорку састављеном претежно од православаца из Србије и на другом узорку састављеном претежно од католика са Малте, при чему су обе групе инспирисане доминантном хришћанском деноминацијом у својој земљи без обзира на афилијацију. Због тога је главно истраживачко питање којим су се аутори овог рада руководили: Какав је однос између врста молитви и грађанског активизма у Србији и на Малти?

МЕТОДОЛОГИЈА

Ово истраживање, које примењује пригодно узорковање, спроведено је од децембра 2023. до јануара 2024. године, а обухватило је укупно 373 испитаника, и то 174 са Малте и 199 из Србије. Стога се мора напоменути да узорци нису репрезентативни и да их треба тумачити с опрезом. У покушају да се смање тзв. ефекти реда, питања су већином програмирана за рандомизацију, чиме је испитаницима обезбеђен различит редослед понуђених одговора. Истраживање је спроведено користећи *LimeSurvey* , истраживачки софтвер отвореног кода на нашој приватној и заштићеној интернет страници.

Наш узорак у Србији обухватио је 82 мушкарца, 114 жена и две небинарне особе. Већина испитаника одабрало је хришћанство (164, односно 82,4%), 10,6% се изјаснило као неверујући, 1% као муслимани, а 12% као „остали“. У статистичке сврхе, анализа која следи усредсређена је искључиво на удео хришћана у узорку. У оквиру узорка идентификовано је 95,1% православаца, 2,4% католика, 1,2% католика источне цркве, 0,6% еванђелиста и 0,6% осталих.

Од 174 испитаника са Малте, мушкараца је било 81, жена 92, затим две небинарне особе и једна неопредељена особа. Већина (143, односно 82,2%) њих изјаснили су се као хришћани, 15,5% као неверујући, 0,57% као муслимани, а 1,7% као остали. Као и у случају Србије, анализом је обухваћен само удео хришћана у узорку. Малтешки узорак идентификовао је 97,2% католика, 1,4% католика источне цркве и 1,4% еванђелиста. Према томе, хришћански узорак био је следећи: српски узорак обухватио је 164 испитаника (61 мушкарац и 100 жена – углавном православци), док је малтешки узорак имао 143 испитаника (61 мушкарац и 82 жене – углавном католици).

Између примењених мера, питали смо испитанике следеће питање у вези са врстом молитве, користећи Ликертов индекс са седам тачака (где је 1 = „никада“, 2 = „једном годишње“, 3 = „једном месечно“, 4 = „једном недељно“, 5 = „више пута недељно“, 6 = „једном дневно“, 7 = „више од једном дневно“): „Како у животу практикујете своју хришћанску веру?“. Врсте молитве односиле су се на разне облике, као што су групна молитва и присуствовање миси, појединачни молитвени обреди и целокупан молитвени живот (видети Табелу 1), а варирале су од традиционалних молитви (нпр. Оченаш) до савремених пракси као што је употреба мобилне апликације за молитву или слушање хришћанског подкаста. Изјаве су биле донекле измењена

верзија из Пулисовог истраживања (Pulis, 2023) (α , 0,88, а у овом истраживању: 0,93); те модификације служиле су да ставке буду примењиве на оба анализирана контекста, а такође су спроведене по узору на Вишедимензионални молитвени списак од 21 ставке (Zarzycka et al., 2022).

Да бисмо измерили понашање у вези са грађанским активизмом, употребили смо Скалу грађанског активизма (Doolittle & Faul, 2013). Ова мера од 14 ставки прилагођена је Ликертовој скали са шест тачака, а употребљена је за мерење следеће две поддимензије: (i) Ставови о друштвеној укључености (где је 1 = „уопште се не слажем“, а 6 = „потпуно се слажем“): погледи људи на укљученост у заједницу (виши резултат = позитивнији ставови о укључености у заједницу – ставка: „Верујем да би требало да унесем неку промену у своју заједницу“); и (ii) Понашање у погледу друштвене укључености (где је 1 = „никада“, а 6 = „увек“): радње које људи предузимају да би побољшали своју заједницу – ставка: „Помажем члановима своје заједнице“ (виши резултат = већа стварна укљученост на нивоу заједнице). Кронбахов ниво две подскеале забележен је у вредности од 0,91 (Doolittle & Faul, 2013) (у нашем узорку: 0,90), односно од 0,85 (Doolittle & Faul, 2013) (у нашем узорку: 0,89), при чему наши узорци показују сличне вредности.

Анализа је обухватила како дескриптивну, тако и инференцијалну статистику. Низ биваријатних корелација објашњава истраживачка питања у студији.

Резултати и дискусија

Просечна старост у српском узорку била је 39,040 ($SD = 13,574$), а већина испитаника (59,8%) имала је нетерцијарно образовање, у односу на 39,6% са терцијарним образовањем. Више од трећине испитаника није имало стално запослење (37,2%) у односу на 62,2% са сталним запослењем.

У малтешком узорку, просечна старост испитаника била је нешто већа и износила је $n = 43,264$ ($SD = 13,394$), а огромна већина испитаника имала је терцијарно образовање (76,9%). Слично томе, 74,1% испитаника имало је сталан посао у односу на 25,9% који су били запослени на одређено. Две земље су се значајно разликовале у погледу свог грађанског активизма. Малтешки испитаници имали су виши ниво активизма ($M = 3,899$, $SD = 1,096$) од српских испитаника ($M = 3,384$, $SD = 1,353$), $t(303,395) = -3,537$, $p < 0,0001$.

Када је реч о полу, занимљиво је да у обе земље не постоје статистички значајне разлике између мушкараца (Срби: $M = 3,383$, $SD = 1,464$; Малтежани: $M = 3,3965$, $SD = 1,021$) и жена (Српкиње: $M = 3,388$, $SD = 1,300$; Малтежанке: $M = 3,815$, $SD = 1,505$) у погледу грађанског активизма (Срби: $t(159) = -0,26$, $p = 0,979$; Малтежани $t(141) = 0,806$, $p = 0,422$). Исто тако, испитаници са терцијарним образовањем (Срби: $M = 3,508$, $SD = 1,360$; Малтежани: $M = 3,829$, $SD = 1,093$) и нетерцијарним образовањем (Срби: $M = 3,316$, $SD = 1,350$; Малтежани: $M = 4,046$, $SD = 1,105$) нису се разликовали у обиму свог понашања када је реч о грађанском активизму (Срби: $t(161) = -0,884$, $p = 0,378$; Малтежани $t(141) = 0,996$, $p = 0,321$). Што се тиче запослења, Срби са сталним запослењем имали су виши просек у програму CEBS ($M = 3,56$, $SD = 1,30$) од оних без сталног запослења ($M = 3,118$, $SD = 1,404$), $t(161) = -2,027$, $p = 0,044$. На

Малти, запосленост није била статистички значајна ни у предвиђању програма *CEBS* јер је разлика између оних са сталним запослењем ($M = 3,946$, $SD = 1,118$) и оних са привременим запослењем ($M = 3,855$, $SD = 1,092$) била безначајна, тј. износила је $t(141) = 0,432$, $p = 0,667$.

Испитаници су подељени у три групе према годинама старости: 18–30 (млади), 31–50 и 51+. Једносмерна анализа варијансе показала је да ни у једној од две земље не постоји значајан утицај старости на скали понашања у погледу грађанског активизма (Србија: $F(2,158) = ,0,783$, $p = 0,459$; Malta: $F(2,138) = 1,082$, $p = 0,342$).

Табела 1 приказује различите профиле молитвене праксе у обе земље. Она даје упоредни поглед на популарност различитих врста молитви у ова два културна контекста, рангираних према важности у Србији, а с циљем илустровања различитог рангирања у две земље. Важна опсервација јесте доследност у молитвеним активностима на врху листе, односно: „Молим се ван црквеног обреда“, која је на првом месту у обе земље. Слично истраживању које је спровео Истраживачки центар Пју (Gecewicz, 2021), ово указује на свеопшту склоност ка личним и спонтаним видовима молитве ван званичних верских окупљања.

Традиционалне молитве као што су „Оченаш“ и „Здрово Маријо“ и „Разговарам са Богом“ значајно се разликују у рангу између две земље. Док су „Оченаш“ и „Здрово Маријо“ популарнији на Малти, „Разговарам са Богом“ има виши ранг у Србији. Ова разлика могуће је да је резултат „свеприсутног“ обожавања Девнице Марије, које преовладава на Малти (Pulis, 2020, р. 3). Поред тога, као што је претходно утврдио Пулис (Pulis, 2023), ове две варијабле су једине варијабле у вези са молитвом која указује на католички идентитет међу малтешком омладином (Pulis, 2023). Исто тако, као што је приметила Кубурић (Kuburić, 2015), „за православне вернике, молитва пред иконом је кључни показатељ“ (р. 94), у много већој мери него што су то „читање Библије и молитва уз Библију“ (р. 94).

Снажна традиција која се преноси из генерације у генерацију и још увек се практикује у малтешким школама јесте молитва пре и после јела. Можда је ово узрок оволике разлике између две земље. Одлазак на мису такође је значајна тачка контраста. Ово подразумева варијације у нагласку који се ставља на заједничко богослужење и формалне верске церемоније у овим друштвима. На Малти око 40% становника присуствује недељној миси (Discern, 2018), што је међу највећим процентима у Европи (Center for Applied Research in the Apostolate, 2023). Виши степен присуствовања миси на Малти указује на снажнију укљученост у заједницу са структурираним верским обредима у поређењу са Србијом у овом конкретном погледу.

Табела 1 такође показује различите обрасце у употреби дигиталних апликација за верску праксу. Висока преваленција „употребе мобилних апликација за молитву (нпр. YouVersion/Evangeli)“ указује на веће прихватање дигиталних алатки у духовним активностима у малтешком контексту, иако је ово једна од најниже рангираних ставки. Можда је ово резултат напора Малтешке надбискупије да настави своју мисију евангелизације у дигиталном свету кроз низ иницијатива, од којих је прва оснивање нове дигиталне канцеларије у оквиру мисије Малтешке цркве (Archdiocese of Malta, 2020). Исто тако, преваленција одређених молитвених пракси, као што је „пост у одређеном периоду током верских празника“, значајно се разликује у ове две земље.

Србија бележи виши ниво у овој категорији, што указује на строже придржавање поста као верске дужности. На Малти ова пракса губи свој значај, а Малтешка црква је недавно чак подсетила католике на значење поста (Vella, 2018), као и којим данима би католици морали да посте (Code of Canon Law, 2009, para. 1252, 1259). У православној традицији постоје четири главна поста: Божићни, Ускршњи, Петровски и Госпојински. Осим тога, пости се и средом и петком, на Богојављење, на Воздвижење Часног крста и на Усековање главе Светог Јована Крститеља.

Због тога [Табела 1](#) показује да културолошки, историјски и верски утицаји доприносе примећеним варијацијама у популарности одређених молитвених активности. Такође смо урадили инференцијалну статистику – приказану у [Табели 2](#) – да бисмо показали како су ове врсте повезане са Скалом грађанског активизма.

Треба напоменути да су све врсте молитви биле у позитивној корелацији са програмом *CEBS* у обе земље. Ово представља наш главни налаз јер показују снажну повезаност између верског и политичког, не само у смислу доктрине или „високе теологије“ већ и у смислу детаља свакодневне праксе. Чињеница да *све* врсте молитви значајно предвиђају грађански активизам подржава тврдње о имплицитним теологијама које су инхерентне у заједничкој пракси.

Исто тако, постоји и упадљива разлика између коефицијената – где Малта има виши ранг од Србије. Значајне опсервације укључују и снажну позитивну корелацију између ставке „Исповедам се“ и верске укључености у обе земље. Међутим, упадљива разлика у рангу између Србије и Малте, где Србија заузима прво место, а Малта четрнаесто, наглашава другачије приступе светој тајни, односно исповедању. Ово показује да, док на Малти постоји релативно снажнија корелација између учесталости исповедања и нечије укључености у заједницу, свеопште окупљање сматра се релативно мање предвидивим када је реч о програму *CEBS* међу Малтежанима (посматрано из угла корелационих вредности других врста молитви и њиховог рангирања).

Слично наведеним средствима, употреба дигиталних технологија у молитви, као што је дато у ставци „Коришћење мобилне апликације за молитву (нпр. YouVersion/Evangeli)“, показује приметну разлику у рангу између две земље. Док се у Србији веома мало користе апликације ове врсте, када је реч о овој врсти односа молитве према укључености, Србија је на петом месту, а Малта на осамнаестом, што указује на могућу дивергенцију у утицају ове врсте молитви на грађанско понашање у обе земље.

Ставка „Присуствујем миси“ значајно се разликује у рангу у [Табели 2](#). Малтежани снажно наглашавају присуствовање миси, а оно је овде, у ствари, рангирано као нешто што највише доприноси грађанском понашању, док је у Србији ова ставка на десетом месту, што указује на другачије ставове према централној тачки заједничког богослужења.

На крају, анализа корелација и ранга пружа нијансиран увид у културолошку и верску динамику која обликује преференције и значај приписан разним врстама молитви у Србији и на Малти. Ови налази доприносе ширем разумевању начина на који су верске праксе уграђене у различите друштвенокултурне контексте. Осим тога, упркос овој разлици, статистички обрасци јасно показују постојање неоспорне повезаности између посвећености молитви и грађанског активизма, без обзира на врсту молитве коју неко преферира.

ЗАКЉУЧЦИ

Иако ова студија користи пригодно узорковање, па самим тим није репрезентативно истраживање, она је ипак важна због тога што све врсте молитви значајно предвиђају понашање када је реч о грађанском активизму како у Србији, тако и на Малти. Ово подразумева да хришћанска деноминација сама по себи није важна када је реч о томе да ли молитва промовише грађански активизам. Тако где су укључене разлике између деноминација/земаља, ово се односи на *снају* и *рані* корелације између врста молитви и грађанског активизма. Тиме се дискусија пребацује на дискусију о степенима, али у смислу категорије обезбеђују се снажни докази о односу између верског изражавања и укључености заједнице, у складу са већ наведеном литературом (Bandak, 2017; Froese & Jones, 2021; Loveland et al., 2005; Smidt, 2008).

Наши налази слични су налазима Истраживачког центра Пју (Pew Research Center, 2019), у томе да постоји слаба и средња корелација између молитве и грађанског активизма. Ово такође подсећа на студију Лавленда и сарадника (Loveland et al., 2005) која је истраживала однос између приватне молитве и друштвене укључености. Као и резултати ових аутора, наши налази показују да су и приватна и јавна/заједничка молитва позитивно повезане са нечијим грађанским активизмом. Занимљиво је то што је у нашим резултатима учешће у причести/исповести Помирења и Евхаристије, како у Србији, тако и на Малти, имало најснажнију повезаност са нечијим активизмом.

Света тајна у обе теологије усмерена је на другог. Тајна покајања, како је позната у православним круговима, доприноси грађанском активизму на четири начина. Прво, посматрано из перспективе хришћанства, подстицањем личне трансформације, она подразумева потврђивање нечије вере и води ка личном расту. Друго – посебно, али не и искључиво у православној традицији – грех се не сматра само личним неуспехом већ и нечим што утиче на читаву заједницу (Narakas, 1985), баш као што кроз исповест појединац потврђује како су његови поступци утицали на друге. Ово помаже стварању осећања одговорности (Benedict XVI, 2007, para. 84) и дужности према заједници. Треће, исповест може помоћи у промовисању јединства, не само са Богом већ и са заједницом, јер води до веће посвећености друштвеној хармонији и сарадњи у грађанском животу (Sica, 2021). Четврто, исповест помаже појединцу да се укључи у друштвене активности како би помогао другима и унапредио друштво.

Слично томе, еухаристичка исповест такође је усмерена на друге (Wood, 2011). Тајна вечера сама по себи била је политички „субверзиван“, ненасилан чин највишег нивоа (Streett, 2016). Из католичке перспективе, у еухаристији је немогућа дихотомија између живота у молитви – теолошки схваћена као литургија и грађански активизам – теолошки схваћена као дијаконија, јер служење другима води порекло у еухаристији, док еухаристија налази своју потврду у служби (Corbon, 2005). Напослетку, као што наводи *Sacramentum Caritatis*, „По самој својој природи (Света тајна евхаристије) захтева да буде подељена са свима. (...) Евхаристија је стога извор и врхунац не само живота Цркве већ и њене мисије: истински евхаристијска Црква је мисионарска Црква”.

Поред тога, приметно је да, иако се традиционална католичка побожност, као што су традиционалне молитве попут Оченаша, на Малти и даље преноси из генерације

у генерацију, она има веома слабу корелацију са грађанским активизмом. Без обзира на то, изгледа да Малтежани такође пребацују своју верску праксу у дигитални домен и у великој мери користе дигиталне апликације, што је такође слабо повезано са грађанским активизмом. Насупрот томе, православац у Србији још увек више воли да одржава своју веру кроз побожну традицију која подразумева пост и одлазак на заједничку молитву. Иако оваква пракса заузима високо место у Србији, она слабо утиче на грађански активизам. Молитва пре односно после јела је значајан налаз када се тумачи користећи налазе Јунга и Елисона (Jung & Ellison, 2022) зато што се повезује са постепеним повећањем животног задовољства. Слично томе, Путнам и Кемпбел (Putnam & Campbell, 2012, Chapter 11) у свом раду показују да учесталост мољења има снажну везу са нечијим учешћем у партијској политици.

Учешће у молитвеним групама је на трећем месту у обе земље када је реч о утицају на грађански активизам. Овај налаз је у складу са све обимнијом литературом која наводи да учешће у оваквим групама има значајан позитивни утицај (Norris, 2013) на учешће у добротворном раду и у повезивању разних врста грађанских организација (Beyerlein & Hipp, 2006). Имајући у виду да ниједна од ових земаља није протестантска, овај налаз подржава претходне налазе који повезују непротестантске деноминације са повећаним грађанским активизмом (Driskell et al., 2008). У складу са оним што су утврдили Одет и сарадници (Audette et al., 2020), може се претпоставити да ће хришћани у обе земље, с обзиром на то да нису протестанти, много вероватније учествовати у политици, раду у својој заједници, да ће протестовати и бити у контакту са изабраним функционерима. Ово се може објаснити многобројним магистеријалним документима – у оквиру Католичке цркве – који се односе на католичко друштвено учење (Pope Francis, 2015, 2020; John Paul II, 1991; Pope Leo XIII, 1891), као и најновијим корацима које подстиче Васељенска православна патријаршија у документу „За живот света“ (Archbishop Bartholomew, 2020). Обе традиције наглашавају аспект заједнице у практиковању вере.

Из перспективе претходно поменутог рада Фрезеа и Бејдера (Froese & Bader), ова студија указује на трансформативну моћ коју хришћански верници у обе земље приписују молитви. Ми тврдимо да постоје корелациони докази да је друштвено-политичка укљученост хришћана у ове две географски и културолошки различите земље под утицајем њиховог начина молитве и учесталости молитве. Осим тога, наши налази указују на то да је молитва у виду разговора са божанским Бићем које је такође Други (Бог) честа активност коју хришћани у обе земље прилично често практикују, мада са различитим утицајем на грађански активизам – при чему Србија има знатно ниже корелационе вредности него Малта. На крају, религиозност има значајну улогу у промовисању грађанског активизма јер је већа вероватноћа да ће људи који се чешће моле бити укључени у своју заједницу. Теологије наговештене у конкретним чиновима молитве указују на суптилне политичке детаље (нпр. разлика у укључености) које би будућа истраживања требало даље да испитају.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- Aquilina, K. (2018). Church and State Relations in the Constitution of Malta. *Polonia Sacra*, 22 (2/51/), 175–199. <https://doi.org/10.15633/ps.2505>
- Archbishop Bartholomew. (2020). *For the Life of the World: Toward a Social Ethos of the Orthodox Church*. Archbishop of Constantinople-New Rome and Ecumenical Patriarch. <https://www.goarch.org/social-ethos>
- Archdiocese of Malta. (2020). *One Church, One Journey*, p. 37. Archdiocese of Malta. <https://journey.church.mt/welcome/>
- Audette, A. P., Brockway, M., Castro Cornejo, R. (2020). Religious Engagement, Civic Skills, and Political Participation in Latin America. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 59 (1), 101–118. <https://doi.org/10.1111/jssr.12642>
- Bade, M. K., Cook, S. W. (2008). Functions of Christian prayer in the coping process. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 47 (1), 123–133. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5906.2008.00396.x>
- Bandak, A. (2017). The social life of prayers – introduction. *Religion*, 47 (1), 1–18. <https://doi.org/10.1080/0048721X.2016.1225904>
- Barrett, M., Pachi, D. (2019). *Youth Civic and Political Engagement*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429025570>
- Benedict XVI (2007). *Sacramentum Caritatis: Post-Synodal Apostolic Exhortation on the Eucharist as the Source and Summit of the Church's Life and Mission*. Libreria Editrice Vaticana. https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/en/apost_exhortations/documents/hf_ben-xvi_exh_20070222_sacramentum-caritatis.html
- Berliner, D., Sarró, R. (eds.). (2007). *Learning Religion: Anthropological Approaches* (2008th ed., Vol. 17). Berghahn. <https://www.berghahnbooks.com/title/BerlinerLearning>
- Beuk, S. (2021). Contribution to the Theory of Christian Pedagogy: Prayer as an Agent of Social – Psychological Development of Children and Youth. *Journal Religion and Tolerance*, 19 (35), 67–84. <https://doi.org/10.18485/rit.2021.19.35.6> [In Serbian]
- Beyerlein, K., Hipp, J. R. (2006). From Pews to Participation: The Effect of Congregation Activity and Context on Bridging Civic Engagement. *Social Problems*, 53 (1), 97–117. <https://doi.org/10.1525/sp.2006.53.1.97>
- Blagojević, M., Jovanović Ajzenhamer, N. (2021). Religiosity in Serbia and other religiously homogeneous European societies: A comparative perspective. *Sociologija*, 63 (2), Article 2. <https://doi.org/10.2298/SOC2102314B> [In Serbian]
- Bradshaw, M., Kent, B. V. (2018). Prayer, attachment to God, and changes in psychological well-being in later life. *Journal of Aging and Health*, 30 (5), 667–691. <https://doi.org/10.1177/0898264316688116>
- Braunstein, R., Fulton, B. R., Wood, R. L. (2014). The role of bridging cultural practices in racially and socioeconomically diverse civic organizations. *American Sociological Review*, 79 (4), 705–725. <https://doi.org/10.1177/0003122414538966>
- Buhagiar, L. J., Mifsud Inguanez, D., Camilleri, A. (2022). *Representations of Catholicism in Malta today*, p. 107.
- Catholic Church. (2000). *Catechism of the Catholic Church*. http://www.vatican.va/archive/ccc_css/archive/catechism/p3s1c1a6.htm

- Center for Applied Research in the Apostolate. (2023, January 23). Where Is Mass Attendance Highest and Lowest? [Blog]. *Where Is Mass Attendance Highest and Lowest?* <https://nineteensixty-four.blogspot.com/2023/01/where-is-mass-attendance-highest-and.html>
- Code of Canon Law. (2009). IntraText. <http://www.intratext.com/IXT/ENG0017/2O.HTM>
- Constitution of the Republic of Malta. (1964). <http://justiceservices.gov.mt/DownloadDocument.aspx?app=lom&itemid=8566>
- Corbon, J. (2005). *The Wellspring of Worship*. Ignatius Press.
- Ćumura, Lj., Barbanti, E. (2023). The impact of religious education on the religiosity of students from Italy and Serbia. In: M. Blagojevic (ed.). *Book of Abstracts, Annual International Scientific Conference "Religious Education and Religiosity of Young People"*. Institute of Social Sciences.
- Discern. (2018). *Malta Sunday Mass Attendance Census 2017*. Discern Research Institute. <https://discern.mt/research/malta-sunday-mass-attendance-census-2017/>
- Doolittle, A. & Faul, A. C. (2013). Civic Engagement Scale: A Validation Study. *SAGE Open*, 3 (3), 215824401349554. <https://doi.org/10.1177/2158244013495542>
- Draper, S. (2014). Effervescence and Solidarity in Religious Organizations. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 53 (2), 229–248. <https://doi.org/10.1111/jssr.12109>
- Driskell, R. L., Lyon, L., Embry, E. (2008). Civic Engagement and Religious Activities: Examining the Influence of Religious Tradition and Participation. *Sociological Spectrum*, 28 (5), 578–601. <https://doi.org/10.1080/02732170802206229>
- Dunbar, R. I. M. (2021). Religiosity and religious attendance as factors in wellbeing and social engagement. *Religion, Brain & Behavior*, 11 (1), 17–26. <https://doi.org/10.1080/02153599X.2020.1712618>
- Embree, C. (2017). Intercessory Prayer across Generations: A Case Study. *Christian Education Journal: Research on Educational Ministry*, 14 (1), 128–143. <https://doi.org/10.1177/073989131701400111>
- Evans, J., Baronavski, C. (2018). *How do European countries differ in religious commitment? Use our interactive map to find out*. Pew Research Center. <https://www.pewresearch.org/short-reads/2018/12/05/how-do-european-countries-differ-in-religious-commitment/>
- Freeman, S. (2011, August 18). *Communion as Salvation*. Orthodox Church in America. <https://www.oca.org/reflections/fr.-stephen-freeman/communion-as-salvation>
- Froese, P., Bader, C. (2010). *America's Four Gods: What We Say about God — And What That Says about Us*. Oxford University Press.
- Froese, P., Jones, R. (2021). The Sociology of Prayer: Dimensions and Mechanisms. *Social Sciences*, 10 (1), Article 1. <https://doi.org/10.3390/socsci10010015>
- Gavrilović, D. (2021). *Municipalities and regions of the Republic of Serbia* (translated by Katarina Kaličanin, p. 346). Statistical Office of the Republic of Serbia. <https://publikacije.stat.gov.rs/G2021/PdfE/G202113048.pdf> [In Serbian]
- Gecewicz, B. M., Kiana Cox, Jeff Diamant and Claire. (2021, February 16). Faith among Black Americans. *Pew Research Center's Religion & Public Life Project*. <https://www.pewresearch.org/religion/2021/02/16/faith-among-black-americans/>
- Giordan, G. (2017). Introduction: You never know. Prayer as enchantment. In *A sociology of prayer*, pp. 1–8. Routledge.
- Granqvist, P., Kirkpatrick, L. A. (2008). *Attachment and religious representations and behavior*.

- Haerpfer, C., Inglehart, R., Moreno, A., Welzel, C., Kizilova, K., Diez-Medrano, J., Lagos, P., Norris, E., Ponarin, E., Puranen, B. (2022). *World Values Survey: Round Seven—Country-Pooled Datafile Version 5.0*. JD Systems Institute & WWSA Secretariat. <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV7.jsp>
- Harakas, S. S. (1985). *The Stand of the Orthodox Church on Controversial Issues*. Greek Orthodox Archdiocese of America. <https://www.goarch.org/-/the-stand-of-the-orthodox-church-on-controversial-issues>
- Hopko, T. (2016a). The Jesus Prayer. In: *Spirituality*, Vol. 4, p. 184. Orthodox Church in America; SVS Press. <https://www.oca.org/orthodoxy/the-orthodox-faith/spirituality/prayer-fasting-and-almsgiving/the-jesus-prayer>
- Hopko, T. (2016b). The World and the Flesh. In *Orthodox Spirituality*, Vol. 4, p. 184. Orthodox Church in America; SVS Press. <https://www.oca.org/orthodoxy/the-orthodox-faith/spirituality/prayer-fasting-and-almsgiving/the-jesus-prayer>
- Iannaccone, L. R. (1994). Why Strict Churches Are Strong. *American Journal of Sociology*, 99 (5), 1180–1211. <https://doi.org/10.1086/230409>
- Jang, S. J., Bradshaw, M., Witvliet, C. V. O., Kim, Y.-I., Johnson, B. R., Leman, J. (2023). Transcendent Accountability and Pro-Community Attitudes: Assessing the Link between Religion and Community Engagement. *Review of Religious Research*, 65 (1), 91–120. <https://doi.org/10.1177/0034673X231172987>
- John Paul II. (1991). *Centesimus Annus*. Vatican Press. http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/en/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_01051991_centesimus-annus.html
- Jung, J. H., Ellison, C. G. (2022). Discovering Grace at the Table? Prayers at Mealtime, Marital Status, and Life Satisfaction in Later Life. *Research on Aging*, 44 (1), 44–53. <https://doi.org/10.1177/0164027521989092>
- Kuburić, Z. (2015). Indicators of Religiosity in Empirical Research. In: Z. Kuburić & M-A. Brkić (eds.). *Research into the Role of Religion in the Process of Building of Trust and Reconciliation* (pp. 77–98). Centar za empirijska istraživanja religije. [In Serbian]
- Liu, Y., Froese, P. (2020). Faith and agency: The relationships between sense of control, socioeconomic status, and beliefs about God. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 59 (2), 311–326. <https://doi.org/10.1111/jssr.12655>
- Loveland, M. T., Sikkink, D., Myers, D. J. & Radcliff, B. (2005). Private Prayer and Civic Involvement. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 44 (1), 1–14. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5906.2005.00261.x>
- Luhrmann, T. M. (2012). *When God Talks Back: Understanding the American Evangelical Relationship with God*. Knopf Doubleday Publishing Group.
- Luhrmann, T. M., Nusbaum, H., Thisted, R. (2010). The absorption hypothesis: Learning to hear God in evangelical Christianity. *American Anthropologist*, 112 (1), 66–78. <https://doi.org/10.1111/j.1548-1433.2009.01197.x>
- Maksimović, A. (2020). Personalized Religiosity and Political Activism among Serbian Citizens. *Civitas*, 10 (02), 49–66. <https://doi.org/10.5937/Civitas2002049M> [In Serbian]
- Mason, M. C. (2015). For Youth, Prayer is Relationship. In: *A Sociology of Prayer*. Routledge.
- Ministarstvo pravde. (2018). *List of churches and religious communities. Republic of Serbia*. <http://www.mpravde.gov.rs/registar/1138/spisak-crkava-i-verskih-zajednica-php> [In Serbian]

- National Statistics Office. (2023). *Census of Population and Housing 2021: Final Report: Population, Migration and Other Social Characteristics*, p. 175. National Statistics Office.
- Newberg, A., Waldman, M. R. (2009). *How God changes your brain: Breakthrough findings from a leading neuroscientist*. Ballantine Books.
- Ngwenya, V. (2016). What are the factors militating against the concept of the small Christian community in the Zimbabwean Roman Catholic Church within the total quality management paradigm? *International Journal of Social Science and Economic Research*.
- Norris, P. (2013). Does Praying Together Mean Staying Together? Religion and Civic Engagement in Europe and the United States. In: J. de Hart, P. Dekker & L. Halman (eds.). *Religion and Civil Society in Europe*, pp. 285–305. Springer Netherlands. https://doi.org/10.1007/978-94-007-6815-4_15
- Norris, P., Inglehart, R. (2011). *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*. Cambridge University Press.
- Pattillo-McCoy, M. (1998). Church Culture as a Strategy of Action in the Black Community. *American Sociological Review*, 63 (6), 767. <https://doi.org/10.2307/2657500>
- Pew Research Center. (2019, January 31). Religion's Relationship to Happiness, Civic Engagement and Health around the World. *Pew Research Center's Religion & Public Life Project*. <https://www.pewresearch.org/religion/2019/01/31/religions-relationship-to-happiness-civic-engagement-and-health-around-the-world/>
- Poloma, M. M., Gallup, G. H. (1992). *Varieties of prayer: A survey report*. Trinity Press Internat.
- Pope Francis. (2015). *Laudato si'*. Libreria Editrice Vaticana. http://w2.vatican.va/content/francesco/en/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si.html
- Pope Francis. (2020). *Fratelli tutti*. Libreria Editrice Vaticana. https://www.vatican.va/content/francesco/en/encyclicals/documents/papa-francesco_20201003_enciclica-fratelli-tutti.html
- Pope Leo XIII (1891). *Rerum Novarum*. Libreria Editrice Vaticana. https://www.vatican.va/content/leo-xiii/en/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_15051891_rerum-novarum.html
- Pulis, M. (2020). Digitally Mediated Rosary. In: P. Phillips (ed.). *Hybrid church: Blending online and offline community*. Grove Books. <https://grovebooks.co.uk/products/mev-131>
- Pulis, M. (2023, November 11). *Psychology, Gaming, and Religion among Maltese Youth: Insights from a Quantitative Study*. 2nd International Conference – Sociology of Southern Europe, Valletta. <http://www.maltasociologicalassociation.com/2023/05/2nd-international-conference-sociology.html>
- Putnam, R. D., Campbell, D. E. (2012). *American Grace: How Religion Divides and Unites Us*. Simon and Schuster.
- Radisavljević Ćiparizović, D. (2013). Religiosity of students in Serbia and attitude towards the EU. In: M. Blagojević (ed.). *(Post)secular Shift: Religious, Moral and Socio-Political Values of Students in Serbia*. Institut za filozofiju i društvenu teoriju; Konrad Adenauer Stiftung; Centar za evropske studije. [In Serbian]
- Regulation on the content and procedures of keeping the register of churches and religious communities. 36/2006 (2006). [In Serbian] https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_crkvama_i_verskim_zajednicama.html

- Schiffbeck, A. (2020). The Spiritual “Freelancers”: Young People, Religiosity and Community Problem Solving. *SCIENTIA MORALITAS – International Journal of Multidisciplinary Research*, 5 (1), Article 1.
- Sharp, S. (2012). For a social psychology of prayer. *Sociology Compass*, 6 (7), 570–580. <https://doi.org/10.1111/j.1751-9020.2012.00476.x>
- Sherkat, D. E., Cunningham, S. A. (1998). Extending the semi-involuntary institution: Regional differences and social constraints on private religious consumption among African Americans. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 383–396. <https://doi.org/10.2307/1388047>
- Sica, C. (2021). *Penance & Reconciliation and the Virtue of Justice*. McGrath Institute for Church Life. <https://mcgrathblog.nd.edu/penance-reconciliation-and-the-virtue-of-justice>
- Sikt. (2018). *European Social Survey 2002–2022*. Norwegian Agency for Shared Services in Education and Research. <https://ess.sikt.no/en/?tab=overview>
- Smidt, C. E. (2008). *Pews, prayers, and participation: Religion and civic responsibility in America*. Georgetown University Press.
- Stark, R. & Finke, R. (2000). *Acts of faith: Explaining the human side of religion*. University of California Press.
- Streett, A. R. (2016). *Subversive Meals: An Analysis of the Lord's Supper under Roman Domination during the First Century*. James Clarke and Co. <https://www.jamesclarke.co/product/subversive-meals-an-analysis-of-the-lords-supper-under-roman-domination-during-the-first-century/>
- Vella, M. (2018, February 14). The Maltese Church has issued a handy explainer for the Lenten fast. *MaltaToday.Com.Mt*. https://www.maltatoday.com.mt/news/national/84536/the_maltese_church_has_issued_a_handy_explainer_for_the_lenten_fast
- Verba, S., Schlozman, K. L., Brady, H. E. (1995). *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*. Harvard University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1pnc1k7>
- Wood, S. (2011). The Ecclesial Meaning of the Eucharist. In: *Theology Faculty Research and Publications*, pp. 105–119. Department of Theology, Marquette University.
- Wuthnow, R. (1998). *After heaven: Spirituality in America since the 1950s*. University of California Press.
- Wuthnow, R. (2015). *Inventing American Religion: Polls, Surveys, and the Tenuous Quest for a Nation's Faith*. Oxford University Press.
- Zaharu, Z. (2012). *The Hidden Man of the Heart*. Stavropygius of St. John the Baptist.
- Zarzycka, B., Krok, D., Tomaka, K., Rybarski, R. (2022). Multidimensional Prayer Inventory: Psychometric Properties and Clinical Applications. *Religions*, 13 (1), 79. <https://doi.org/10.3390/rel13010079>

APPENDIX / ПРИЛОГ

Табела 1. Врсте молитве рангиране према земљи / Table 1. Prayer types by rank per country

Types of Prayer / Врста молитве	Serbia / Србија		Malta / Малта		Difference in rank / Разлике у рангу
	M	SD	Mean/ Разлика у рангу	Ranked M in Malta / Ранг М на Малти	
Pray outside of religious services / Молим се ван црквеног обреда	4,366	2,337	5,51	1,913	1
Traditional prayers such as Our Father & the Hail Mary/ Традиционалне молитве, као што су Оче наш и Здравео Маријо	3,72	2,142	4,887	1,979	3
Celebrate religious feasts/festivals / Славим верске празнике	3,701	1,64	3,427	1,655	7
Have a conversation with God / Разговарам са Богом	3,658	2,305	4,972	1,859	2
Go to church/mosque/temple / Идем у цркву/ џамију/храм	3,561	1,437	4,713	1,564	4
Fast for certain periods during holy times / Постим у одређеном периоду током верских празника	3,5	1,825	2,678	1,743	14
Listen to Christian songs / Слушам хришћанске песме	2,832	1,908	3	1,855	10
Visit a quiet chapel to pray / Одлазим у тиху капелу ради молитве	2,689	1,428	2,766	1,566	11
Other type of prayer / Друге врсте молитве	2,677	1,989	3,355	2,349	8
Watch Christian YouTube / Vimeo (...etc) clips/ Гледам хришћанске видео-снимке на каналу YouTube/Vimeo...	2,59	1,748	2,27	1,656	15

Read a spiritual book / Читаю духовне књиге	2,528	1,736	11	2,163	1,534	17	
Participate in mass / Присуствујем миси	2,46	1,351	12	3,83	1,454	6	
Listen to a Christian podcast / Слушам хришћански подкаст	2,398	1,644	13	2,092	1,497	19	
Prayer before and/or after meals / Молим се пре односно после јела / Молим се уз Библију (укључујући Псалме)	2,391	1,911	14	4,702	2,338	5	
Pray with the bible (incl. with Psalms) / Молим се уз Библију (укључујући Псалме)	2,342	1,758	15	2,723	2,091	12	
Let yourself be inspired by some image seen on social media (Facebook, Snapchat, Instagram, etc...) / Инспиришу ме поједине слике које видите на друштвеним мрежама (Facebook, Snapchat, Instagram...)	2,193	1,801	16	3,057	1,915	9	
Pray the rosary/Jesus Prayer / Молим се уз бројаницу/Христу	2,056	1,674	17	2,723	1,745	12	
Attend a prayer/Christian group (e.g. Youth Fellowship, Legion of Mary, Mothers' Prayers, Parish prayer groups, etc...) / Одлазим на молитву/у неку хришћанску групу	2,019	1,429	18	2,035	1,471	20	
Participate in the sacrament of Confession / Исповедам се	1,658	1,001	19	2,163	0,983	17	
Using a mobile app to pray with (e.g. YouVersion/ Evangelii) / За молитву користим мобилну апликацију	1,472	1,23	20	2,248	1,983	16	

Табела 2. Корелације између врсте молитве и грађанског актиџизма раниране према земљи /
Table 2. Correlations between prayer type and civic engagement behaviour per country in rank order

Type of Prayer / Врсте молитве	Correlation's r in Serbia / Корелација r у Србији	Rank of r in Serbia / Ранг r у Србији	Correlation's r in Malta / Корелација r на Малти	Rank of r in Malta / Ранг r на Малти	Difference in rank / Разлика у рангу	
					Serbia Србија	Malta Малта
Participate in the sacrament of Confession / Исповедам се	0,399	1	0,41	14		
Attend a prayer/Christian group (e.g. Youth Fellowship, Legion of Mary, Mothers' Prayers, Parish prayer groups, etc...)/ Одлазим на молитву/у неку хришћанску групу	0,393	2	0,50	3		
Prayer before and/or after meals / Молим се пре односно после јела	0,344	3	0,44	10		
Go to church/mosque/temple / Идем у цркву/дјамију/храм	0,310	4	0,51	2		
Using a mobile app to pray with (e.g. YouVersion/Evangeli) / За молитву користим мобилну апликацију	0,303	5	0,34	18		
Pray the rosary / Jesus Prayer/ Молим се уз бројаницу/Христу	0,300	6	0,42	13		
Pray with the bible (incl. with Psalms) / Молим се уз Библију (укључујући Псалме)	0,298	7	0,41	15		
Listen to Christian songs / Слушам хришћанске песме	0,290	8	0,44	12		
Celebrate Religious feasts/festivals / Славим верске празнике	0,290	8	0,45	9		
Participate in mass / Присуствујем миси	0,281	10	0,52	1		
Read a spiritual book / Читам духовне књиге	0,278	11	0,46	6		
Listen to a Christian podcast / Слушам хришћански подкаст	0,271	12	0,36	16		

Visit a quiet chapel to pray / Одлазим у тиху капелу ради молитве	0,270	13	0,46	6	
Watch Christian YouTube / Vimeo (...etc) clips / Гледам хришћанске видео-снимке на каналу YouTube/Vimeo...	0,254	14	0,34	17	
Fast for certain periods during holy times / Постим у одређеном периоду током верских празника	0,233	15	0,28	19	
Pray outside of religious services / Молим се ван црквеног обреда	0,212	16	0,45	8	
Have a conversation with God / Разговарам са Богом	0,211	17	0,47	4	
Let yourself be inspired by some image seen on social media (Facebook, Snapchat, Instagram, etc...) / Инспиришу ме поједине слике које видите на друштвеним мрежама (Facebook, Snapchat, Instagram...)	0,199	18	0,23	20	
Other type of prayer / Друге врсте молитве	0,181	19	0,46	5	
Traditional prayers such as Our Father & the Hail Mary / Традиционалне молитве, као што су Оче наш и Здраво Маријо	0,179	20	0,44	10	